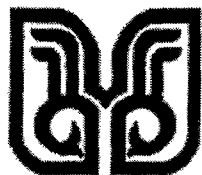

الشمس المشرقة

١٥٦٥٥٣

دانشگاه شیراز

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

بخش ادبیات

پایان نامه تحصیلی جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد ادبیات

عنوان:

تحلیل صور بیانی در مرزبان نامه

استاد راهنما:

دکتر محمدصادق بصیری

استاد مشاور:

دکتر یحیی طالبیان

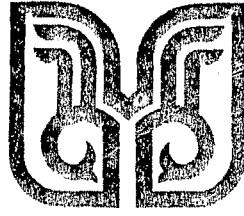
ارائه دهنده:

زیبا دیدگاه

۱۳۸۷ / ۹ / ۲۳

شهریورماه ۱۳۸۶

۱۰۶۰۵۳

دانشگاه شهید باهنر کرمان

این پایان نامه به عنوان یکی از شرایط احراز درجه کارشناسی ارشد

بخش زبان و ادبیات فارسی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

تسلیم شده است و هیچگونه مدرکی به عنوان فراغت از تحصیل دوره مزبور شناخته نمی‌شود.

دانشجو: زیبا دیدگاه

۱
سنگ

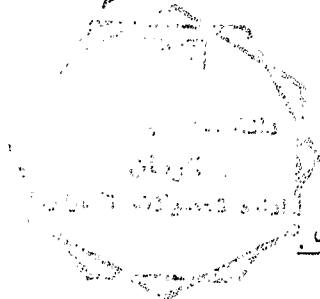
استاد راهنما: دکتر محمدصادق بصیری

استاد مشاور ۱: دکتر یحیی طالبیان

داور ۱: دکتر احمد امیری خراسانی

داور ۲: دکتر ناصر محسنی نیا

نماینده تحصیلات تکمیلی دانشکده: دکتر محمدرضا صرفی

حق چاپ محفوظ و مخصوص به مؤلف است.

(ج)

تقدیم به همسر و دخترم

تقدیم به همسر مهربانم که با نگاه زیبایش، زیبا
زیستن را به من آموخت و دریچه های زندگی ام را
رو به بهار سبز گشود.

با گرمی قلبش گذاشت پاییزها و زمستان ها
گرمایی زندگی مان را به یغما ببرد.

و دخترم که با لبخند کودکان اش سختی های راه را
بر من آسان نمود.

و تقدیم به تمامی استادان گرمی که در این مدت
قبول زحمت کردند و مرا در این راه یاری نمودند.

فهرست مطالب

عنوان صفحه

پیشگفتار..... ه- و
چکیده..... ز

فصل اول: مقدمه و کلیات

۱-۱- مقدمه..... ۲
۲-۱- سخنی در مورد مرزبان نامه و سعدالدین وراوینی..... ۵
۳-۱- سخنی درباره نثر فنی..... ۶
۴-۱- تاریخچه علم معانی..... ۸
۵-۱- علم بیان..... ۹
۶-۱- یادداشت ها و توضیحات فصل اول..... ۱۱

فصل دوم: تشبیه

۱-۲- تشبیه..... ۱۳
۲-۲- ارکان تشبیه..... ۱۴
۳-۲- تقسیمات گوناگون تشبیه..... ۱۵
۳-۲-۱- در طرفین تشبیه..... ۱۵
۳-۲-۲- در وجه شبه..... ۱۶
۳-۲-۳- در ادات و انواع تشبیه براساس آن..... ۱۷
۳-۲-۴- در غرض از تشبیه..... ۱۸
۴-۲- اقسام تشبیه به اعتبار طرفین از جهات مختلف..... ۲۲
۴-۲-۱- اقسام به اعتبار مفرد، مرکب، مقید و غیر مقید بودن طرفین..... ۲۲
۴-۲-۲- تقسیم تشبیه به اعتبار وحدت و تعدد طرفین..... ۲۳
۵-۲- اقسام تشبیه به اعتبار وجه..... ۲۵
۵-۲-۱- تشبیه تمثیل یا غیر تمثیل..... ۲۵
۵-۲-۲- آمدن و نیامدن وجه شبه..... ۲۵

- ۲-۵-۳ تشبیه به اعتبار ابتدال و غرابت وجه شبه ۲۶
- ۲-۶ تشبیه خیالی و وهمی ۲۸
- ۲-۷ تشبیه مقلوب یا معکوس ۲۹
- ۲-۸ تشبیهات مرزبان نامه ۳۰
- ۲-۹ تحلیل تشبیهات مرزبان نامه ۱۶۷
- ۲-۱۰ نمودارهای تشبیهات مرزبان نامه ۱۷۶
- ۲-۱۱ یادداشت ها و توضیحات فصل دوم (تشبیه) ۱۷۸

فصل سوم: استعاره

- ۳-۱ استعاره چیست؟ ۱۸۱
- ۳-۲ ارزش هنری استعاره ۱۸۱
- ۳-۳ معنای قاموسی و معنای ادبی و هنری واژه ۱۸۳
- ۳-۴ علاقه در استعاره ۱۸۳
- ۳-۵ نام گذاری ارکان استعاره ۱۸۴
- ۳-۵-۱ مستعار ۱۸۴
- ۳-۵-۲ مستعارمنه ۱۸۴
- ۳-۵-۳ مستعارله ۱۸۴
- ۳-۵-۴ جامع ۱۸۴
- ۳-۶ انواع استعاره ۱۸۴
- ۳-۶-۱ استعاره مصرحه و انواع آن ۱۸۴
- ۳-۶-۲ استعاره مصرحه مرشحه ۱۸۵
- ۳-۶-۳ استعاره مصرحه مجرد ۱۸۶
- ۳-۶-۴ استعاره مصرحه مطلقه ۱۸۶
- ۳-۶-۵ استعاره مکنیه و انواع آن ۱۸۷
- ۳-۶-۶ استعاره تخیلیه ۱۸۷
- ۳-۷ استعاره به اعتبار دو سوی آن ۱۸۸
- ۳-۷-۱ استعار وفاقیه ۱۸۸

۱۸۸	۳-۷-۲- استعاره عنادیه
۱۸۸	۳-۷-۳- استعاره تهکمیة
۱۸۹	۳-۸- انواع استعاره براساس جامع
۱۸۹	۳-۱-۸- استعاره قریب
۱۸۹	۳-۲-۸- استعاره بعید
۱۸۹	۳-۹- گونه های دیگر استعاره براساس جامع
۱۹۰	۳-۱۰- انواع استعاره براساس مستعارله و مستعارمنه
۱۹۰	۳-۱۱- انواع استعاره براساس لفظ مستعار
۱۹۰	۳-۱-۱۱- اصلیه
۱۹۰	۳-۲-۱۱- تبعیه
۱۹۱	۳-۱۲- بستر استعاره
۱۹۲	۳-۱۳- استعاره های مرزبان نامه
۲۵۳	۳-۱۴- تحلیل استعاره در مرزبان نامه
۲۵۸	۳-۱۵- نمودار استعاره
۲۶۰	۳-۱۶- یادداشت ها و توضیحات فصل سوم (استعاره)

فصل چهارم: مجاز

۲۶۲	۴-۱- تعریف مجاز
۲۶۴	۴-۲- قرینه و علاقه
۲۶۴	۴-۲-۱- قرینه
۲۶۴	۴-۳- انواع علاقه
۲۶۸	۴-۴- مجازهای مرزبان نامه
۲۸۰	۴-۵- مجاز مرسل در مرزبان نامه
۲۸۱	۴-۶- نمودار مجاز
۲۸۲	۴-۷- یادداشت ها و توضیحات فصل چهارم (مجاز)

فصل پنجم: کنایه

۲۸۴	۵-۱- تعریف کنایه
-----	------------------

۲۸۵	۵-۲- جایگاه و ارزش کنایه
۲۸۶	۵-۳- انواع کنایه
۲۸۶	۵-۳-۱- کنایه از موصوف
۲۸۶	۵-۳-۲- کنایه از صفت
۲۸۷	۵-۳-۳- کنایه از نسبت
۲۸۷	۵-۴- تقسیم بندی کنایه به اعتباری دیگر
۲۸۷	۵-۴-۱- تلویح
۲۸۷	۵-۴-۲- ایما
۲۸۷	۵-۴-۲- رمز
۲۸۸	۵-۴-۴- تعریض
۲۸۸	۵-۵- ابداع و تقلید در کنایات
۲۸۹	۵-۶- تفاوت کنایه با سایر صور خیال
۲۹۰	۵-۶-۱- تفاوت کنایه با مجاز و استعاره
۲۹۰	۵-۶-۲- تفاوت کنایه با استعاره تمثیلیه
۲۹۱	۵-۷- کنایه های مرزبان نامه
۳۳۴	۵-۸- تحلیل کنایات در مرزبان نامه
۳۳۶	۵-۹- نمودارهای کنایه
۳۳۷	۵-۱۰- یادداشت ها و توضیحات فصل پنجم (کنایه)
۳۳۸	نتیجه گیری
۳۴۰	منابع و مأخذ

کل امری بالِ اَمِّ یَبْدَأُ بِاسْمِ اللّهِ فَهُوَ اَبْنُو

سپاس خداوندی را که، بادمیدن روح پاک خویش انسان را به لقب «اشرف مخلوقات» مفتخر گردانید. بار امانت خویش را که برتر از دریاها و آسمانها و عظیم تر از کل هستی بود بر دوش او نهاد. ستایش او را که، در ظلمات گمراهی ها و جهالت ها، آب حیات بخش معرفت و دانش را به انسان نوشاند و گوهر عقل را که چون خورشید، در میان ستارگان درخشش داشت، در مسیر زندگیش نهاد تا بیندیشد و بهترین راه را برگزیند.

درود بر او که، بر این بنده کمترین توفیق آن را عنایت کرد که خود را قطره ای از دریای بی کران طالبان علم و دانش و رهنوردان طریق فضیلت و بینش بداند.

این مجموعه، حاصل تلاشی اندک، در جهت بهتر شناساندن اثری ارزشمند به نام «مرزبان نامه» است که به حقیقت، مرزبان جاوید قله بلند زبان و ادبیات فارسی است و بر تارک ادب قرن ششم و هفتم، چون ستاره ای درخشان، نورافشانی می کند.

اما دلیل توجه به این موضوع و انتخاب آن برای پایان نامه تحصیلی، جذابیت مطالب این کتاب بود. همیشه داستانهایی از این دست برایم جاذبه ای خاص داشت که بی اختیار، به سوی آنها کشیده می شدم به همین جهت کتابی را که مشحون به زینتهای کلام و مملو از آرایشهای لفظی و معنوی است، برگزیده ایم تا بتوانم بیانگر اندکی از زیباییهای بدیعی و بازگو کننده فصاحت و بلاغتی باشم که با ظهور «قرآن کریم» مورد توجه و نظر ادبا و بلغا قرار گرفت.

خالصانه اعتراف می کنم که در هنگام برخورد با این کتاب عظیم خود را مصداق این بیت زیبای «لسان الغیب» یافتم که زبان حال و وصف عجز و ناتوانیم بود:

از هر طرف که رفتم جز وحشتم نیفزود زنهار از این بیابان وین راه بی نهایت

گویی نجوای حافظ شیرین سخن را به گوش جان می شنیدم که مرا از رفتن در این راه پر پیچ و خم باز می داشت و به واقع هر چند که امروز از انتخاب این موضوع و گام نهادن در این راه بسیار خرسندم، اما معترفم که نتوانستم کاری در خور انجام دهم و حقیقت این اثر گرانبمایه را آنچنان که

هست جلوه گر سازم. این مسأله، هم به دانش اندک من و هم به عظمت دریای گسترده مفاهیم و الفاظ این اثر بلند مرتبه مربوط می شود و همچنین مشکلات و گرفتاریهای بسیار نیز، از دیگر عوامل عدم موافقت کامل در طی این مسیر بود. تنها شاید این تحقیق مختصر مقدمه و آغازی برای مطالعات آینده باشد و مشوق محققان و سخن شناسان بزرگواری گردد که با نظریات دقیق و حکیمانه خود هر روز گوهری از دریای بیکران زبان و ادب فارسی صید نموده، مرواریدی بر عقد گرانبهای کلام پارسی می افزایند.

بجاست که از زحمات دلسوزانه استاد بزرگوار «جناب آقای دکتر بصیری» که همیشه و در هر شرایطی وقت گرانبهای خویش را در اختیار این جانب قرار داده و با راهنماییهای مدبرانه خویش، مرا در طی این مسیر، هدایت نمودند کمال تشکر و امتنان بنمایم بدون شک اگر توجه مستمر و نصایح دلسوزانه ایشان نمی بود این پایان نامه هرگز جامه هستی نمی پوشید.

همچنین باید بگویم که اگر هنوز حق مطلب ادا نشده و کاری بسزا و بایسته به انجام نرسیده است، تنها به دلیل سهل انگاری من در استفاده مفید از راهنماییهای اندیشمندانه ایشان بوده است و فی الواقع اگر هنوز «خرما بر نخیل» است به علت کوتاه دستی ماست.

همینطور وظیفه خود می دانم که از استاد ارجمند و آگاه «جناب آقای دکتر طالبیان» که در انجام این کار به عنوان استاد مشاور قبول زحمت کرده و رنج خواندن این مطالب ناقص را تحمل نموده اند و با سعه صدر و گشاده رویی پذیرای سخنانم بوده اند بی نهایت تشکر و سپاسگزاری بنمایم و موفقیت و سعادت این دو بزرگوار را در سنگر علم و دانش از خداوند بزرگ مسألت نمایم، باشد که چون گذشته از چشمه جوشان معرفت ایشان بهره مند شوم. و همچنین از جناب آقایان دکتر صرفی و دکتر مدبری که دائماً مزاحم ایشان بوده و ایشان با صبوری و سعه صدر مرا راهنمایی کردند و در چگونگی جمع آوری مطالب و نوشتن مقاله و پایان نامه قبل از شروع به کار ما را از راهنماییهای ارزنده خود بهره مند کردند، سپاسگزارم و نیز از استاد گرانقدر جناب آقای دکتر امیری ممنون و متشکرم که در تدریس درس «مرزبان نامه» در دانشجویان خود انگیزه ای ایجاد کردند که به منظور فهم بیشتر مباحث و بهره مندی از زوایای پنهان و آشکار آثار بزرگان ادب فارسی، نکته نکته مطالب را دقیق و موشکافانه بررسی کنند.

من الله التوفیق

چکیده

مرزبان نامه، کتابی است که سعدالدین وراوینی در قرن هفتم نوشته است. نثر این کتاب، فنی است، بنابراین از نثر عادی فراتر رفته و به شعر نزدیک شده است. این کتاب از جهت سبک و بیان و کاربرد عناصر خیال انگیز، ارزش فراوان دارد و چون گوهری درخشان بر تارک ادبیات ایران می درخشد. بررسی این عناصر بیانی و خیال انگیز به درک و فهم بهتر این کتاب با ارزش کمک می کند.

این پایان نامه شامل پنج فصل است:

فصل اول به معرفی کتاب مرزبان نامه، نثر فنی و علم معانی و بیان می پردازد.

فصل دوم به بررسی تشبیه می پردازد. تشبیه مهمترین صور بیانی در مرزبان نامه است و دارای بالاترین بسامد، ۱۱۵۲ تشبیه در مرزبان نامه وجود دارد.

در فصل سوم در مورد استعاره صحبت می شود که بعد از تشبیه، بالاترین بسامد را دارد، بیشتر استعاره ها استعاره مکنیه هستند و نوعی جان بخشی در آنها وجود دارد.

فصل چهارم در مورد مجاز است، مجاز کمترین بسامد را دارد، و بیشترین نوع مجاز، مجاز با علاقه جزئیت است.

فصل پنجم در مورد کنایه است. کنایه های مرزبان نامه، اکثراً از نوع ایما و نسبت هستند در هر یک از این فصلها، ابتدا مقدمه ای در مورد هر یک از این صور بیانی گفته شده، سپس بسامد صور بیانی در مرزبان نامه، و در آخر تحلیل یافته ها و نمودارهای مربوط به هر یک آورده شده است.

این پایان نامه نشان می دهد نویسنده مرزبان نامه با روشها و فنون بیانی و زبانی و دقایق و ظرایف آنها کاملاً آشنا بوده و بخوبی توانسته است آنها را متناسب با معنا به کار برد.

مقدمه و کلیات

«منت خدای را عزوجل که طاعتش موجب قربت است و به شکر اندرش مزید نعمت» (۱)

در متون ادب فارسی، آثار زیادی وجود دارد که سرشار از عواطف و احساسات و گاهی تصاویر جانداري هستند که بجاست از آنها به عنوان شعر منشور یاد کنیم و گاهی خیال انگیزی آنها از کلام منظوم غنی تر و دلنشین تر است. در مرزبان نامه، عناصر خیال به مناسبت به کار رفته است و کلام را از حد سخن عادی و نثر فراتر برده و به شعر نزدیک ساخته است. نثر مرزبان نامه، نثری فنی و مصنوع است، از این رو جلوه های شعری در آن به وضوح و با بسامد بالایی دیده می شود. از آن جایی که از مهمترین جلوه های عناصر خیال، صور بیانی است و صور بیانی طبق نظر متقدمین شامل تشبیه، استعاره، کنایه و مجاز می باشد، در این پایان نامه سعی بر آن است که صور بیانی به طور دقیق و گسترده مورد بحث و بررسی قرار گیرد و علت استفاده شاعر از این صور در بالاترین حد ممکن، بررسی شود. از خصوصیات بارز نثر فنی این است که انتقال معنی و مغز کلام در زیر پرده ای از الفاظ پنهان می شود؛ ولی هنر سعد الدین وراوینی این است که «هرگز معنی را فدای لفظ نکرده و صور خیال و صنایع لفظی را در خدمت معنی و کاملاً متناسب با آن به کار برده است» (۲) و این نکته در این پایان نامه بررسی شده است. شیوه کار چنین بود که در آغاز، با چند بار خواندن مرزبان نامه، به متن و چگونگی نگارش و قلم نویسنده آشنا شدم. سپس برای شناخت عناصر خیال انگیز و صور بیانی کلام او، آثار متعددی مورد مطالعه قرار گرفت، هر جا که اثری معتبر در زمینه بیان سراغ داشتم از آن بهره گرفتم. در مورد ذکر نمونه ها و صفحات مثالها، از کتاب مرزبان نامه به تصحیح و شرح خلیل خطیب رهبر ملاک عمل قرار گرفت و تمامی ارجاعات از این نسخه اند. تقسیم بندیهای تشبیه، استعاره، مجاز و کنایه نیز براساس کتاب «معالم البلاغه» از محمد خلیل رجایی انتخاب شده اند.

بیان مسأله: مسأله اصلی، مشخص کردن و تحلیل صور بیانی در مرزبان نامه است، به گونه ای

که معلوم شود نویسنده از کدام صور بیانی در بالاترین حد ممکن استفاده کرده و دلیل رویکرد او به

انواع صورتهای بیانی در بسامدهای مختلف چیست؟

از جمله دکتر شفیعی کدکنی در کتاب «صور خیال در شعر فارسی» آثار چندین شاعر و نویسنده بزرگ را در خصوص صور خیال بررسی کرده اند. و همچنین دکتر یحیی طالبیان در کتاب «صور خیال در شعر شاعران سبک خراسان» آثار شعری چند شاعر بزرگ و برجسته سبک خراسانی را مورد تحلیل قرار داده اند. ولی از آنجا که مرزبان نامه کتابی منثور است؛ صور خیال در این کتاب کمتر مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. و تنها دکتر تقی پور نامداریان در این مورد مقاله ای تحت عنوان: «تصویر آفرینی در مرزبان نامه» دارند که به طور مختصر در این مورد صحبت کرده اند. و پایان نامه ای به عنوان «بررسی و نقد سبک و نکات بلاغی مرزبان نامه» در دانشگاه فردوسی مشهد و پایان نامه ای نیز با عنوان «بلاغت در مرزبان نامه» در دانشگاه اصفهان نوشته شده اند که هر دو در حد چند مثال در مورد صور بیانی صحبت کرده اند و بیشتر در مورد کلیات بلاغت، معانی و بدیع صحبت کرده اند. همچنین یکی از دانشجویان کارشناسی ارشد دانشگاه شهید باهنر، پایان نامه ای تحت عنوان «صور بیانی در جلد اول تاریخ جهانگشا» دارند که در آن تشبیه، استعاره، مجاز و کنایه در جهانگشا که کتابی منثور است، را بررسی کرده است؛ که در چگونگی نوشتن، آنرا الگوی کار خود قرار دادم.

روش اجرای تحقیق: شیوه تحقیق توصیفی، کتابخانه ای و تحلیلی است که به صورت مطالعه

منابع و مآخذ لازم از طریق فیش برداری انجام پذیرفته، و پس از تلفیق مطالب جمع آوری شده، به طبقه بندی و تحلیل یافته ها پرداخته شده است.

۱-۲- سخنی در مورد مرزبان نامه و سعدالدین و راوینی

یکی از کتابهای با ارزش و ارزنده نثر فنی فارسی کتاب مرزبان نامه است که سعدالدین وراوینی با قلم توانای خود در نیمه اول قرن هفتم بین سالهای ۶۱۷-۶۲۲ از گویش طبری باستان به زبان پارسی دری باز نگاشته است این کتاب مملو از صنایع لفظی و معنوی است و به اشعار فارسی و عربی آراسته شده است. اصل این کتاب را مرزبان بن رستم یکی از شاهزادگان طبرستان نوشته است که سالها بعد وراوینی، آنرا بازنگاری می کند و به ابوالقاسم ربیب الدین وزیر اتابک ازبک بن محمد بن ایلدگز اهدا می کند. خود وراوینی در دیباچه این کتاب علت و چگونگی آغاز کار را شرح می دهد.

مرزبان نامه از لحاظ شیوه نثر نویسی پیرو سبک نصرالله بن عبدالحمید منشی مترجم کلیله و دمنه از عربی به فارسی در نیمه اول قرن ششم هجری است. او در دیباچه کتابش اعتراف می کند که پیرو شیوه نصرالله منشی است. اما شیوه نگارش خود را برتر از سبک نصرالله منشی در کلیله و دمنه می شمارد.

استاد فقید و دانشمند سبک شناس، ملک الشعراى بهار در ص ۱۶ و ۱۹ مجلد سوم سبک شناسی چنین نگاشته اند: «نثر مرزبان نامه از شیوه متکلفانه هم عصران بدوراست و سعدالدین این کتاب را بطریقه کلیله و دمنه نگاشته است»^(۳) که پر از صنایع لفظی و معنوی مانند سجع، موازنه و مترادفات، جناس، تشبیه، استعاره، کنایه، مجاز، تضمین آیات و احادیث، تضاد، مراعات النظیر، ارسال المثل و استشهاد آوردن اشعار پارسی و تازی است. در آوردن شواهد شعری نام گویندگان را ذکر نمی کند جز در یک مورد که بیتی را از شاهنامه فردوسی به نقل از امام احمد غزالی آورده است.

سعدالدین وراوینی، نویسنده بلیغ و توانایی فارسی در دیباچه مرزبان نامه از مطالعات خود در متون ادبی مشهور سخن می گوید و ادعا می کند که در ترجمه این کتاب، نکات اضافی و غیر ضروری را حذف کرده و ترکیبی جدید ساخته است. مرزبان نامه شامل نه باب و یک مقدمه و یک ذیل است.

مرزبان نامه و راوینی از جمله شاهکارهای بلامنازع ادب فارسی در نثر مصنوع مزین است و می توان آنرا سرآمد همه آنها تا اوایل قرن هفتم دانست، در بسیاری از موارد مرزبان نامه از حد نثر مصنوع متداول گذشته و صورت شعری دل انگیز یافته است. کلام و رایینی در اینگونه موارد شامل تشبیهات و اوصافی است که پیش از آن تنها در شعر دیده می شد و نویسندگان خود را از ایراد آن معانی در نثر مستغنی می دانستند، لیکن او با مهارتی عجیب توانسته است آن معانی را بی آنکه موجب ملال خواننده شود در تضاعیف کلام بگنجانند و با ذکر قصص و امثال در آمیزد. در پاره ای از موارد هم سخن وی با کمال ایجاز همراه است و بی آنکه نویسنده را به ایراد صنایع توجه باشد از آن موارد می گذرد.

۱-۳- سخنی درباره نثر فنی

«نثر به طور مطلق به کلامی اطلاق می شود که در برابر نظم قرار گیرد، یعنی مانند نظم به قطعات مساوی و متوازن تقسیم نمی شود.» (۴)

نثر فنی یا مصنوع از اوایل قرن ششم شروع می شود و در طول قرنهای ششم و هفتم به تدریج به کمال می رسد. در پیدایش نثر مصنوع عوامل متعددی تأثیر داشته اند که از جمله می توان به اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران از نیمه دوم قرن پنجم تا اواخر قرن هفتم، تطور نثر در زبان عربی و تغییر سبک آن به نثر فنی در قرن چهارم، وجود کتابهای مدون در بلاغت و بیان عربی که در مدارس دینی متعدد در قرن ششم و هفتم تدریس می شد، تکامل نثر درسی در اسلوب ساده و وجود آثار شعری کامل اشاره کرد.

در اینجا قصد بررسی و چگونگی تأثیر این عوامل که منجر به پیدایش سبک موضوع در نثر فارسی گردید، نیست. در هر حال نثر نیز همچون سایر جلوه ها و پدیده های اجتماعی این دوره متخلق به اخلاق حکمرانان متعصب و خودکامه و بی فرهنگ عصر شد، وظیفه اصلی و اساسی خود را که

انتقال مغز و معنی بود فرو نهاد و به تزئین و آرایش پوست و صورت پرداخت. نثر مصنوع تسلط لفظ بر معنی است؛ در این سبک بود که معنی در مقابل تهاجم امکانات گوناگون لفظی سپر انداخت. در میان ادوار مختلف نثر فارسی از دوره از نثر فنی می توان به عنوان «غنی ترین دوره» (۵) آن یاد کرد. این دوره با اثر ارزشمندی همانند کلیله و دمنه شروع می شود و با اثری سراسر هنر و ذوق و مهارت همانند مرزبان نامه به اوج خود می رسد. از خصوصیات بارز این نثر می توان به این ترتیب نام برد:

- ۱- بهره گیری از واژه ها و اصطلاحات زبان عربی شدت می گیرد.
- ۲- آیات و احادیث و اشعار عربی به میزان زیاد وارد زبان فارسی می شود.
- ۳- نثر نویسی دیگر ابزار بیان مقصود نیست بلکه شیوه ای هنرمندانه و متکلف به منظور خودنمایی در کاربرد واژه هاست.
- ۴- متن سرشار از صنایع بدیعی و بیانی و عناصر خیال انگیز است.
- ۵- این نوع نثر، رنگی از آرایه های لفظی و معنوی به خود گرفته و به رستاخیز واژه یعنی شعر - نزدیک شده است.
- ۶- در آمیختگی نظم و نثر، نثر فنی تنها یک قدم با شعر فاصله دارد.
- ۷- نثر با موسیقی می آمیزد.
- ۸- تخیلی است.
- ۹- نویسندگان از توصیف و مترادفات پی در پی بهره می جویند.

۱-۴- تاریخچه علم معانی (۶)

از آغاز تمدن اسلامی، کلام قرآن مجید و زیبایی و بلاغت بی نظیر آن، نظر ادبا و علما را به خود جلب کرده بود تا این که در دوران حکومت عباسی در میان وجوه معجزات این کلام الهی، بین آنها، اختلاف نظرهایی پدیدار شد و همین امر باعث شد که قواعدی وضع شود و به عنوان معیار فضل ادب و زیبایی کلام، مورد استفاده قرار گیرد.

اولین کتابی که می توان در این زمینه نام برد، مجاز القرآن است که به وسیله ابا عبیده بن مثنی (متوفی به سال ۲۱۱ هجری) تألیف شد.

بعد از آن، کتاب الشعر و الشعرا به وسیله ابن قتیبه و اعجاز القرآن و البیان و التبین به وسیله جاحظ بصری نوشته شد و پاره ای از قواعد علم معانی، در آنها، ذکر شد و سپس، ابی حاتم سجستانی (متوفی به ۲۵۵) صاحب کتاب الفصاحه و ابوالفرج قدامه بن جعفر (قرن سوم هجری) در کتابهای نقد النثر (معروف به کتاب البیان) و نقد الشعر، به بحث های ادبی درباره قواعد بلاغت، پرداختند.

این علم رو به پیشرفت بود تا این که، ظهور دانشمندانی مانند عبدالقاهر بن عبدالرحمن جرجانی (متوفی به سال ۴۷۱) مؤلف کتابهای مشهور اسرار البلاغه و دلائل الاعجاز و سراج الدین ابویعقوب سکاکی (متوفی به سال ۶۲۶) صاحب کتاب مشهور مفتاح العلوم در نحو و معانی و بیان، آن را به مرحله کمال رساند. سکاکی در این فن، تحقیقات وسیعی آغاز کرد و آن را قانونمند ساخت. کتابهای دیگری که در این زمینه نوشته شد، المصباح از ابن مالک و ایضاح و تلخیص المفتاح از جلال الدین محمد قزوینی معروف به خطیب قزوینی (متوفی به ۷۳۹) است که بعدها، سعدالدین تفتازانی آن را شرح کرد و مطول نامید.

به طور کلی، بعد از عبدالقاهر جرجانی و سکاکی، هر کس در این زمینه تحقیقی داشت، اقتباسی از آثار آنها بود. در زبان فارسی، تحقیق در علم بلاغت، از اوایل قرن پنجم، مرسوم شد و از محققین این علم، می توان از بهرام سرخسی شاعر قرن پنجم و احمد بن محمد بن سمرقندی و خورشیدی صاحب کنز الغرائب نام برد.

نخستین کتابی که در علم بدیع موجود است و مباحثی از معانی و بیان نیز در آن آمده است، ترجمان البلاغه تألیف محمد بن عمر الرادویانی (قرن پنجم) است و بعد از آن، حدائق السحر فی دقائق الشعر از رشید الدین محمد عمری کاتب بلخی مشهور به وطواط (متوفی به سال ۵۷۳) است که در تألیف آن از ترجمان البلاغه استفاده شده است.

یکی دیگر از کتابهایی که مباحثی در زمینه شرایط زیبایی و بلاغت نظم و نثر در آن مطرح شده است، چهار مقاله تألیف احمد بن علی نظامی سمرقندی است که به نظامی عروضی معروف است. و کتاب معتبر دیگری که می توان از آن نام برد، المعجم فی معاییر اشعار العجم تألیف شمس الدین محمد بن قیس رازی است که در اوایل قرن هفتم نوشته شده است و مباحثی در زمینه بلاغت، نقد شعر محاسن و شرایط شعر دارد.

۱-۵- علم بیان

«بیان در لغت به معنی واضح بودن و آشکار ساختن است و در اصطلاح، علمی است که به وسیله آن چگونگی ایراد معنی واحد به شیوه های گوناگون شناخته می شود.» (۷) علامه علی اکبر دهخدا در مورد بیان چنین گفته اند:

«بیان (ع-ا) فصاحت و زبان آوری، سخن و گفتار، شرح، تفضیل و تقریر، پیدا و آشکار شدن، افزون آمدن در فضل، پیدا و ظاهر کردن چیزی.» (۸)

سخنور بلیغ برای ادای هر معنایی طرق و فنون مختلف دارد که می تواند هدف خود را به طریقی خاص بیان کند؛ مثلاً اگر بخواهد جود و کرم را در مورد کسی بیان کند، می تواند این معنی را به طریق تشبیه بیان کند و بگوید: علی همچون حاتم طایی است، یا به طریق مجاز بگوید در خانه علی، بحری دیدم و یا به طریق کنایه بگوید خاکستر خانه علی زیاد است. هر یک از عبارات فوق نشان دهنده جود و بخشش علی است. پس در علم بیان از چگونگی ایراد یک معنی به صورتهای مختلف، صحبت می شود. علم بیان، شناخت ابزارها و قواعد زیبایی شناسی ادبیات است که صورتهای مختلف

ایراد یک معنی را به راههای مختلف بررسی می کند. وقتی که زبان به قلمرو و ادبیات و تخیل وارد می شود، شناخت ابزارهای بیانی در درک زیبایی های هنری و ادبی آن لازم است.

به طور کلی، کلامی که به وسیله آن ادای مقصود می شود، هرگاه در معنی حقیقی خود به کار رود بیشتر در قلمرو و بررسی زبان مطرح است ولی گاهی ممکن است در معنی حقیقی خود به کار نرود و از راه های دیگری مانند تشبیه، مجاز، استعاره، کنایه و .. مقصود خود را بیان کند. در این صورت زبان با ادبیات درگیر می شود و بررسی آن از نوع بررسی هنری است.

متقدمین و متأخرین در تعداد صورهای بیانی، دیدگاههای مختلفی دارند. متقدمین صور بیانی را بر چهار نوع: تشبیه، استعاره، مجاز و کنایه می دانند. اما بعضی از محققین متأخر تحت تأثیر صاحب نظران ملل دیگر سمبل و اسطوره و تمثیل و ... را بر صور بیانی متقدمین افزوده اند. اساس کار این پایان نامه بر همان عناصر بیانی پذیرفته شده متقدمین؛ (تشبیه، استعاره، مجاز و کنایه) است. تقسیمات و جزئیات و اعتبارات هر یک از آنها بر پایه کتاب معالم البلاغه محمد خلیل رجایی تعیین و تبیین گردیده است.